

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ВОЛОДИМИР РИЧКА

**ВОЛОДИМИР
МОНОМАХ**

Харків
«Фоліо»
2019

ПЕРЕДСЛОВО

Володимир Мономах є знаковою постаттю в історії середньовічної Русі-України. Старокиївські літописці називають його добрим дбайливцем Руської землі, який боронив її і від зовнішніх ворогів, і від внутрішніх міжкнязівських чвар. Він, мовлячи словами давньоруського книжника, «просвітив Руську землю, наче сонце, і слава його розійшлася по всіх землях». Нині можна додати: і не померкла у віках, зберігаючи в історичній пам'яті східних слов'ян образ розважливого і твердого державця, справедливого володаря-миротворця.

Значно пізніше видатний історик Микола Костомаров завважить, що Володимир Мономах «залишив по собі пам'ять найкращого із князів ... Його благодушність, сполучена в ньому з енергійною діяльністю і розумом, піднесли його так високо і в очах сучасників, і в пам'яті потомства»¹.

Володимир Мономах свідомо працював над творенням власного образу ідеального правителя. Перші літературні твори, що вказують на це, походять від самого князя — насамперед йдеться про знамените *Повчання*, або з найближчого оточення — грандіозний літописний звід *Повість временних літ*, складений на початку XII ст. За словами Михайла Грушевського, його прихильник свід-

¹ Костомаров Н. И. Князь Владимир Мономах // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Кн. 1. Вып. 1, 2, 3. — М., 1990. — С.70.

чить, той «зіставсь ідеалом князя — енергійного, запопадливого, для громади доброго»².

Він також зміув набути великого авторитету серед сучасних йому представників князівських кланів, впливових вельмож та церковних ієрархів. Либонь, тому його постать не обділена увагою у вступі до *Галицько-Волинського літопису*, руській редакції *Літописця* патріарха Никифора, *Слові про погибель Руської землі*.

Кульмінація творення образу Володимира Мономаха припала на XV–XVI ст., коли формується легенда про царські дари Мономаху. І тільки згодом — у XVIII — на початку XIX ст. в історичній творчості та художній літературі³ відроджується інтерес до цієї непересічної особистості. Утім, художня література використовувала і розвивала ті риси образу князя, які продукувала історична наука.

Слід зазначити, що здобуття авторитету серед князівського загалу, невеликого кола впливових княжих мужів і церковних ієрархів досягалося щоденною напруженою працею під час безпосередньої комунікації. Тексти лише відобразили результат цієї політики Мономаха.

Середньовічне феодальне суспільство, як відомо, існувало на засадах відносно жорстких статусів та стабільних станових категорій, що передбачали обов'язковий для його представників спосіб життя та лінію поведінки⁴. Усвідомлення своєї престижної соціальної ролі зумовило Мономаха постійно дбати про власний авторитет та репутацію, а отже, належне сприйняття соціумом його образу.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — К., 1992 (Пам'яті історичної думки України). Т. 2. — С. 120.

³ Ширше див.: Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. — Ростов-на-Дону, 2014.

⁴ Див.: Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970. — С. 76, 218.

Як, власне, чинили й інші представники владної верхівки. Заради демонстрації своїх достоїнств вони свідомо наражалися на, здавалося б, непотрібний ризик.

Ставлення до князя визначалося тим, наскільки його вчинки відповідали тодішньому поняттю честі. Честь — незастигла імманентна данність, раз і назавжди дарована князівському клану. Саме слово *честь* було похідним від спостереження за поведінкою людини й розуміння / прийняття соціумом. Інакше кажучи, місце князя у суспільстві «прямо залежало від оцінки його поведінки оточенням. Претензія на визнання обов'язково повинна була відповідати прийнятим нормам поведінки»⁵.

Поняття честі було центральним в лицарському етосі — стилі життя провідної верстви суспільства й прийнятій нею ієрархії цінностей, що визначала модель соціального орієнтованої поведінки⁶. Лицарство традиційно вважається суто західноєвропейським явищем. Однак його глибокі і давні коріння були вигодувані, за образним висловом Франко Кардіні, степним чорноземом й, «вітер степів гуде в гіллях древа середньовічного лицарства»⁷.

Ідеологія лицарства своїми коріннями сягає в глибини самосвідомості варварських народів середньовічної Європи з притаманним їм культом вождя, особистої відданості і воєнної відваги. Уявлення про честь князя-язичника, що формувалася з часу появи у східнослов'янському суспільстві воєнних співтовариств, відбивають такі слова Мономахового прадіда — Святослава Ігоревича: «...ми не якісь там ремісники, що добувають засоби для існування

⁵ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков. — М., 1999. — С. 113.

⁶ Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. — М., 1987. — С. 26.

⁷ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987. — С. 61.

трудами рук своїх, а *мужі крові* (виділено мною — В. Р.) які зброєю перемагають ворога»⁸. Як бачимо, для Святослава честь пов'язана з кров'ю, пролітою у війнах і грабунках.

Мужність на війні була чи не найбільшою чеснотою й для християнського князя Володимира Мономаха. Характерними щодо цього є літописні прославляння його воїнської доблесті, де рефреном звучать, наприклад, такі слова: «немало поту витер із дружиною своєю, і виказав неабияку мужність із мужами своїми».

Найважливішими елементами лицарської конструкції ідеальної князівської поведінки була особиста мужність на війні та полюванні. Глибоку закоріненість подібних уявлень в ментальних установках східних слов'ян відбиває, на мій погляд, семантичний, зі знаком ототожнення, ряд: *поле битви* — *поле честі*. Таким лицарем честі був Володимир Мономах.

У цій книжці автор намагався відтворити славетні діяння очільника Київської держави, простежити еволюцію його образу, створеного старокиївськими книжниками, а також дослідити, в якій послідовності та якими засобами відбувалося привласнення імені успішного державця чужою нам історією агресивної північно-східної сусідки.

Хай це видання стане своєрідною лоцією для захопливої подорожі у світ українського середньовіччя, сповненого брязкоту зброї, звитяжних перемог і високих помислів. Адресуючи книжку широкому читацькому загалу, автор, слідом за Мономахом, смиренно закликає бути до неї поблажливим: «Якщо ж кому не люба грамотка ся, хай не посміються чи так ото не скажуть: “На далекій путі та на санях сидячи, нісенітницю ти еси мовив”».

⁸ Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 57.

МОНОМАХОВІ «ТРУДИ І ДНІ»

Володимир, наречений у хрещенні Василієм, народився 1053 року від шлюбу улюбленого сина Ярослава Мудрого — Всеволода з дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха — Марією: «У рік 6561 [1053] у Всеволода родився син Володимир од цесариці грецької». Про своє походження Володимир не без гордощів розповідає у складеному ним на схилі літ *Повчанні* дітям: «Я, недостойний, дідом своїм Ярославом, благословенним, славним, наречений у хрещенні Василієм, а руським іменем Володимир, отцем улюбленим і матір'ю своєю з Мономахів»⁹.

Його хрестильне і княже ім'я, схоже, свідчить про те, що він був названий так на честь свого прадіда — хрестителя Русі Володимира-Василя Великого.

Правляча династія Київської Русі була поєднана узами матримоніального споріднення з багатьма королівськими домами Європи. Ми, українці, із задоволенням і гордістю називаємо князя Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.) «тестем Європи». Справді, одна з його доньок — Анна Ярославна була «королевою Франції» (Ільде-Франса), а дві інші — дружинами королів Норвегії й Угорщини.

⁹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (Далі — *ПСРЛ*) — Л., 1926. — Т. 1. — Стб. 240. Тут і далі цитування літописних джерел подається у перекладі українською мовою за виданням: Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — К.: Дніпро, 1989.

Сам Ярослав був одружений зі шведською принцесою Іриною-Інгігердою, донькою шведського короля Олафа Шьотконунга. Від цього шлюбу народилися всі його сини. Старший Ізяслав, який успадкував від батька київський престол, одружився з донькою польського короля Мешко — Гертрудою. Його наступник на київському престолі Святослав Ярославич взяв собі за дружину дочку німецького графа Леопольда фон Штаде, а молодший Ярославич, Всеволод — вже згадувану доньку візантійського імператора Константина Мономаха.

Подібні *pacca matrimonialia* визначали відповідні політичні стратегії, європейське партнерство Київської Русі. У зворотній перспективі непоцінованим залишається те, що іноземні дружини привносили в повсякденне життя княжого двору культурні традиції своєї країни, свої мови і звичаї. Тому, либонь, кожен князь мав досить вільно володіти не менш ніж трьома мовами, щоб розмовляти зі своєю матір'ю, в якій він виховувався роки до шести-восьми, з батьком, дружиною і підданими. Отож важко встановити, яка мова була для них рідною.

Визначальною для двірцевої культури Київської Русі, стилю життя її політичної й церковної еліти була відкритість зовнішнім культурним впливам, у їх творчому синтезі на ґрунті киево-руської (слов'янської) самобутності.

Часи зростання і мужніння

У цій полікультурній атмосфері і зростав Володимир. За середньовіччя, дитина з малих років прилучалася до життя дорослих, переймалася їхніми заняттями й турботами. Разом з іншими хлопцями Володимир вправлявся на дерев'яних мечях, готуючись до

майбутніх ратних подвигів та опановував майстерність верхової їзди.

Своєрідним вступом до громадського життя новонародженого члена княжого дому Рюриковичів були *пострижини*, які здійснювалися на третьому чи навіть другому році життя княжича. Зазвичай цей обряд відбувався за участі місцевого єпископа в кафедральному храмі. Щодо Володимира Мономаха то, очевидно, йдеться про Софійський собор у Києві.

Обряд пострижин існував також у Візантії. В давніх германців він супроводжувався оперізуванням хлопчиків. У середньовічній Русі, як засвідчують літописні джерела, пострижини княжича супроводжувалися його першим посадовленням на коня. Завершувалася церемонія загальноміським святом й учтою на княжому дворі.

Дитинство Володимира не було безхмарним. Воно припало на часи бурхливих змін у громадсько-політичному житті Київської Русі. Коли малюку не було й року, помер його дід Ярослав, який доклав чимало зусиль для розбудови Київської держави та домігся її процвітання в нерозділеній Європі. По смерті Ярослава Мудрого, яка наздогнала його 20 лютого 1054 року у Вишгороді, старший його син Всеволод, який тоді перебував при батькові, «опрятав тіло отця свого, положив на сани, і повезли його до Києва».

Сани з тілом Ярослава до місця поховання у збудованому ним Софійському соборі супроводжувала урочиста процесія з церковними співами духовенства та плач-голосіння мирян: «Попи по обычаю співали співи, і плакали по ньому всі люди. І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві святої Софії»¹⁰.

¹⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 162.

ЗМІСТ

ПЕРЕДСЛОВО.....	3
МОНОМАХОВІ «ТРУДИ І ДНІ»	7
Часи зростання і мужніння.....	8
Початок княжого служіння Мономаха.....	19
Переяслав	24
Великий київський князь.....	38
СПАДЩИНА МОНОМАХА	62
Прищепа на монгольському корінні	62
Війна пам'ятей.....	66
Привласнення Мономаха	95
ЕПІЛОГ	117